

INLEIDING

De heilige ruimte

We zijn omgeven door ruimte – overal. Dit lijkt op het intrappen van een open deur, maar we zijn ons er zelden van bewust. Het is een vanzelfsprekendheid. Toch zijn ruimte en ruimtegevoel niet altijd identiek. Integendeel: iedere kamer werkt anders op ons in, ook als we de ogen sluiten. De muren geven vorm aan een bepaalde ruimte. Zo creëert ommuring ruimte. Dit feit heeft in de vormgeving van sacrale bouwwerken geleid tot het sacraal ommuren van een deel van de ruimte: het *sanctuarium*. Maar ook ruimte in de openlucht, het landschap, heeft zulke begrenzingsen. Deze ruimte wordt door de topografie evengoed gedefinieerd als door de afzonderlijke objecten in het landschap die de eigenschappen van de ruimte bepalen. Een alleenstaande grote boom in een vlakte creëert een ervaarbare, bijna tastbare ruimte om zich heen die haast een soort ‘zwaartekracht’ bezit. Wildwissels en voetpaden door zo’n vlakte worden, zelfs als ze heel ergens anders heenlopen, altijd enigszins door de omgevingsruimte van zo’n boom aangetrokken – een zichtbaar geworden teken voor de wijze waarop mens en dier zich verplaatsen.

Afhankelijk van het landschaptype zijn openluchtruimten nu eens groot, dan weer klein. Ook de aard van zulke ruimten is merkbaar verschillend. Vlakten doen ons de hemel ervaren en hebben een ‘kosmische natuur’; rotskloven laten ons vooral de aarde ervaren en hebben een ‘chtonisch’ (aards) karakter.

Hoewel ruimten inherente eigenschappen hebben, hebben mens en dier altijd ook de behoefte ruimten te creëren die hun innerlijke wezensaspect spiegelen. Deze behoefte komt bij de mens ook verbaal tot expressie. Het werkwoord ‘ruimen’ kan de betekenis hebben van ‘ruimte scheppen’. Zo kan door ‘*rooien*’ (van bomen) ruimte in een bos worden gecreëerd. Zo gezien zijn zowel vrijheid als begrenzing inherent aan ruimte. *Reu*, de Indo-Europese wortel van het werkwoord *ruimen*, is verwant met het Tochaarse¹ *ru* (openen).

Bijzondere ruimten hebben het vermogen zowel in onszelf als in het landschap iets te *openen*. Het zijn heilige, heiligende – wat letterlijk ‘heel-makend’ betekent – ruimten die op natuurlijke wijze (uit de aarde) zijn geboren of kunstmatig (door de mens) zijn gecreëerd – en soms deels het eerste en deels het tweede. Hoewel – of beter, omdat – de heilige begrenzing het sanctuarium omsluit, hebben zulke ruimten het vermogen iets in ons te ontsluiten en vrij te maken. De behoefte van de mens ruimten te creëren die hem ontsluiten en het hem mogelijk maken nader te komen tot het numineuze of goddelijke, is ongetwijfeld even oud als de mensheid zelf. Het betreft zowel materiële als spirituele ruimten.

Innerlijke en uiterlijke ruimte

Zo herbergt iedere uiterlijke of ‘materiële’ ruimte (voorzover we uitgekend bij ruimten van ‘materieel’ kunnen spreken; per slot van rekening is alle ruimte immaterieel, leeg en open) een innerlijke ruimte. Iedere vorm heeft een hoedanigheid. Of zoals Lao-tse het formuleerde:

*Dertig spaken eindigen in een naaf;
 maar alleen het gat in de naaf
 maakt het wiel bruikbaar.
 Van klei vormt men vaten;
 maar slechts de ruimte erin
 maakt het vat bruikbaar.
 Muren, doorbroken door vensters en deuren,
 vormen ruimten;
 maar uitsluitend de leegte van de ruimte
 maakt haar bruikbaar.*

*Zo verleent het stoffelijke wel geschiktheid,
 maar schiept het onstoffelijke waarde.*

Lao-tse, *Tao Te Tjing*

En op een andere plaats:

Het wezen aanschouwt

*wie wensloos naar de kern der dingen streeft;
 (maar) ziet slechts gestalten
 die zich begerig hechten aan het zinnelijke.
 Wezen en gestalte zijn alleen begripsmatig gescheiden,
 de grond van hun eenheid blijft een mysterie.*

*Deze eenheid is het geheim aller geheimen;
 de poort tot al wat ondoorgrondelijk is.*

Lao-tse, *Tao Te Tjing*

Vorm en inhoud horen bij elkaar. Ze vormen een toegang tot andere werelden: ze *ontsluiten* een weg naar de meest innerlijke ervaringen. Uiterlijke ruimte schept innerlijke ruimte en vice versa. Vanuit zijn behoefte deze innerlijke ruimte tot expressie te brengen heeft de aardse mens zulke grandioze bouwwerken geschapen als de kathedraal van Chartres, de tempels van Angkor Wat (Cambodja), de talloze tempels op Malta, het bouwwerk bij Stonehenge of de tempels van Aboe Simbel. Deze bouwwerken ontsluiten innerlijke ervaringsruimten, de ruimten van het eigen innerlijk. Overal waar innerlijke en uiterlijke ruimte harmoniëren, ontstaat, zoals Lao-tse het noemde, het ‘ondoorgrondelijke’ of *Tao*.

Om die reden zijn kerken, kapellen en de tempelruïnes van verdwenen beschavingen en tijdperken veel méér dan alleen museale relictien en toeristische trekpleisters. Het zijn heilige ruimten, door middel waarvan de mens – gevormd door het wereldbeeld van zijn toenmalige cultuur en tijdgeest – probeerde de essentie van al het bestaande te benaderen. Vanzelfsprekend raken lang niet alle bouwwerken van dien aard nu nog een snaar in ons innerlijk. We hebben een ander wereldbeeld ontwikkeld en daarmee ten dele ook andere spirituele behoeften en existentiële drijfveren. Daarom mogen we niet verwachten dat elk sacraal bouwwerk op dezelfde manier op ons inwerkt. Sommige hebben hun uitstraling wellicht volledig verloren, of misschien zullen ze die over een paar honderd jaar terugkrijgen. Maar hoe sterk de drijfveren van de bouwers en het karakter van elk afzonderlijk bouwwerk ook geweest mogen zijn, het zijn stuk voor stuk sacrale bouwwerken die geacht werden harmonie tussen onze innerlijke ruimte van onze ziel en de uiterlijke ruimte van het

stoffelijke bestaan te bewerkstelligen. Deze oerimpuls leidde tot bepaalde bouwkundige grondbeginselen die tot uitdrukking kwamen in de locatie, opbouw, vorm, symboliek, oriëntatie, proportionering en schaalgrootte van het bouwwerk. Het zijn deze oerprincipes die, zo zou ik – misschien een beetje gedurfd – willen beweren, bij alle sacrale bouwwerken identiek zijn, ongeacht in welke beschaving ze zijn ontstaan.

Het uiteenzetten van deze grondbeginselen van geomantie² en de toegepaste methoden is het doel van dit boek. Dit zal, hoop ik, de lezer helpen meer en dieper inzicht te verwerven in wat heilige ruimten zijn. Moge dit ook een stimulans zijn tot het zelf eens te meer creëren van een heilige ruimte.

MYTHOLOGISCHE GRONDBEGINSELEN VAN DE SACRALE BOUWKUNST

Van openluchtruimte naar bouwwerk

Ook voordat er tempels werden gebouwd, ervoer de mens de landschapsruimte. In de elementen ervoer hij de kracht van het goddelijke. Hij nam de bewegingen aan de hemelkoepel waar en de opeenvolging van de jaargetijden die ermee overeenstemde. Hij zag de veranderingen in de cyclus van ontstaan en vergaan bij de planten en de veranderingen in de gedragingen van dieren. Hij nam de veranderingen van het water waar, de perioden waarin er minder regen viel of waarin de rivieren zwollen of de plassen uitdroogden. De landschappelijke elementen werden de symbooldragers van het heilige leven op aarde. Deze elementen zijn de vegetatie, de wateren en de rotsen. Heilige plaatsen waren vaak kenbaar aan de culminatie van deze drie elementen, die hun weg vonden naar de symbolentaal van de tempels in de meest uiteenlopende beschavingen. Bij de bouw van de eerste heilige ruimten waren water, rots en vegetatie tegenwoordig. Door hun – zij het later vaak alleen nog symbolische – aanwezigheid in de sacrale ruimte kon de mens zich verzekerd voelen van de zegen van Moeder Aarde. De Aarde, de Grote Godin moest ook tegenwoordig zijn als de mens zijn eigen heilige ruimten creëerde. Zo schreef Seneca (Epist. 41, 3):

Als je een dichtbeboste heuvelhelling met oude, boven de normale hoogte uitstekende bomen ziet, waar de wirwar van elkaar kruisende en overhuivende boomtakken het zicht op de hemel blokkeert, dan roepen de reusachtige bomengroei, het mysterie van de plaats en je bewondering van de donkere schaduw die vanuit het veld gezien zo samenhangend en dicht lijkt, het gevoel op dat hier een godheid tegenwoordig is. Of als een grot met diep uitgesleten rotsgesteente zich uitstrekt in een berg die niet op kunstmatige, maar door natuurlijke oorzaken op die manier is uitgehold, wekt zij in je gemoed het vermoeden van iets hogers. We vereren de oorsprongen

van grote rivieren, heilige bronnen hebben hun eredienst en sommige meren worden vanwege hun donkere en onmetelijk diepe water als heilig beschouwd.

De heilige boom

Planten geven expressie aan de levende natuur van de aarde. Ze groeien, bloeien en gedijen, dragen vrucht, sterven en trekken zich terug in de aarde om daaruit herboren te worden. Hierdoor is de plant – en vooral natuurlijk de boom – tot een belichaming van het leven geworden en, uiteindelijk ook, tot een expressie van het goddelijke zelf. Hiervan getuigt de verering van talloze heilige bomen: God verscheen aan Mozes als brandend braambos (2 *Exodus* 3: 2) en Abraham krijgt onder een eik te horen dat hij de stamvader van een groot volk zal worden (1 *Exodus* 12: 6-8). De oude Egyptenaren zagen in de sycomoor (vijgenboom) de zetel van godheden. In het shintoïsme wordt de sakakistruik (*Cleyara japonica*) als heilig gezien en de Boeddha werd verlicht onder de *bodhiboom*.

De Boom doet zich voornamelijk onder drie aspecten aan ons voor:

- als symbool van leven en het ontstaan en vergaan;
- als levensvorm die gelijkwaardig is aan de mens; en
- als de *Axis mundi* (Wereldas).³

Als Boom des levens staat hij midden in de Hof van Eden. In het voorjaar belichamen vroeg uitbottende planten als de vogelkers de kracht van de natuur en de wedergeboorte. Ze wordt versierd, of het vee wordt er (symbolisch) mee geslagen om haar vruchtbaarheid over te dragen. Ook de meiboom is zo'n symbool van leven en vruchtbaarheid.

Als aan de mens gelijkwaardige levensvorm wordt de boom tot 'de wortel van de mensheid zelf': in de *Edda* ontstaat de man uit een esdoorn en de vrouw uit een olm (iep). Ook bij de Sioux-indianen worden de mensen uit bomen geschapen, terwijl het eerste mensenpaar volgens de Mixteken (Mexico) uit een gespleten boom is ontstaan. In zijn *Der philosophische Baum* (De filosofische boom) schrijft Carl G. Jung: 'De boom is bij wijze van spreken een transformatievorm van de mens, omdat hij enerzijds voortkomt uit de oermens en anderzijds zelf mens wordt.'

Als *Axis mundi* – de Wereldas die hemel, aarde en onderwereld verbindt – vinden we de boom terug in de Germaanse *Yggdrasil* (letterlijk ‘Paard van Yggr of Odin’) en in de *Bhagavadgita* als de ‘omgekeerde boom’ die in het spirituele wortelt. Bij de Azteken is de Melkweg de kruin van de Wereldboom en de Tartaren stellen zich de Wereldboom voor als een berk.

In de sacrale bouwkunst wordt de boom letterlijk de ‘dragende pilaar’. In de gotiek worden pilaren – te vergelijken met een beukenbos – net als de Wereldboom de dragers van het (hemel)gewelf. Het christelijke kruis wordt de Boom des levens zelf. Volgens de stichtingslegende van het klooster Zwettl in het Oostenrijkse Waldviertel is het kruis uitgerust met bladeren, net als de eik. Deze legende zegt dat hier midden in de winter een groene eik heeft gestaan. Zo vermengt het christelijke symbool van de Opstanding zich met het oude symbool van de Boom des levens.

In de Bambergse Michaelskirche is het gewelf rijk met planten beschilderd. Iedere plant staat in een nauw luisterende symbolische relatie met de plek waarop ze zich bevindt. Het koorgewelf is bijvoorbeeld opgedeeld in vier velden. In het westelijk deel van het koor staat de pompelmoes (in Duitsland vroeger ‘adamsappel’ genoemd) en in het oostelijk deel staat de passiebloem die de offerdood van Christus symboliseert. Op deze manier is in het koor via de plantensymboliek de weg van Adam (de eerste mens) tot Jezus (de Verlosser) uitgebeeld. Omdat deze planten aan het gewelf zijn aangebracht, zijn het symbolisch gezien ‘hemelse planten’ die, net als de ‘omgekeerde boom’ in de *Bhagavadgita*, een spiritueel principe op aarde brengen. De planten staan als menselijkwaardige levensvormen (respectievelijk Adam en Christus) en als Wereldas in de sacrale ruimte. Het vaakst vinden we de boom echter als archetype van de Wereldas of -zuil (*Axis mundi*) in heilige ruimten. In dat geval staat hij meestal in relatie met het midden. Daarover hieronder meer.

Heilig water

Naar verluidt ligt meer dan 80 procent van alle Oostenrijkse bedevaartplaatsen op een locatie met een heilige bron en/of heilig water.⁴ In het Midden van het Paradijs staat niet zomaar een boom: hier

ontspringen volgens de mythe de vier grote rivieren Geon, Phison, Eufraat en Tigris. Ook de Wereldboom Yggdrasil is geworteld in de heilige Bron van Urd (Yggdrasil). De symboliek van het water heeft van nature de eigenschap om stoffen op te kunnen lossen en in zich op te nemen. Bovendien is water de natuurlijke grondslag van ons bestaan: wij bestaan voor 80 procent uit water. Het water komt in drie complexe symbolen tot uiting:

- als louterend water;
- water als zetel van goden en geesten;
- water als symbool van vruchtbaarheid.

Dat water met vruchtbaarheid samenhangt, is onmiskenbaar. Alleen als in een streek water beschikbaar was, kon de mens zich er vestigen. Met Pasen – tegenwoordig het christelijke feest van de Opstanding, in oude tijden het vruchtbaarheidsfeest van de godin Ostara – worden bronnen in Zuid-Duitsland getooid met eieren (eveneens opstandings- en vruchtbaarheidssymbolen) en bloemen. Vrouw Holle beschermt op de bodem van de Vrouw-Holleplas op de Hohen Meißner bij Eschwege de ongebornen kinderen en schenkt hen aan vrouwen die erom bidden. Ook de bron van de Löwenburg bij Bad Honnef en het water van de Queckbrunnen bij Dresden zouden de mens een rijke kinderzegen schenken.

Er zijn talloze reinigingsriten waaraan water te pas komt, zoals het bad in de heilige Ganges, de shintoïstische rite Misogi, de reinigingsriten van de Eleusische Mysteriën in de Golf van Saroni, de lijkwasping in talloze culturen of, last but not least, de christelijke dooprte die de dopeling bevrijdt van de ‘erfzonde’.

Water lost echter niet alleen op; het draagt ook krachten in zich. Sesto Aurelio Properzio (ca. 47 v. Chr.-14 n. Chr.) bracht dank voor zijn inspiratie aan het water van de bron Aganippe; dit water van de Muzen te Delphi zou dichtelijke en profetische gaven schenken. In water woonden godheden als de genoemde Vrouw Holle (een Gestalte van de Grote Godin), de Romeinse bronnengod Fons en de Keltische godin Sulis, die in Bath (Zuid-Engeland) door de Romeinen werd aanbeden als Sulis Minerva.

Omdat water een rol speelt bij talloze religieuze reinigings- en inwijdingsriten, is het bij vrijwel elk gewijd gebouw aanwezig. De dom van

Paderborn rust naar verluidt op 80 (!) bronnen en de kathedraal van Chartres op 40. Elk wijwatervat en doopvont in christelijke kerken is gevuld met water. Ook in moskeeën speelt water een rol in de rituele vormgeving van het sacrale bouwwerk. De in het water aanwezige goddelijke kracht wordt geacht zich over te dragen op de spirituele zoeker. In de Beierse Sankt-Wolfgangskirche bij Dorfen bevindt de oude bron, die de Heilige Wolfgang persoonlijk uit de aarde zou hebben ‘geslagen’, zich nog altijd onder het altaar, en er kan water uit worden geput (Afb. 1).

Afb. 1. Bron onder het altaar van de Sankt-Wolfgangskirche (Beieren).

De heilige steen

Waar de kracht van water tot transformatie leidt, en tot reiniging van het stoffelijke, is de steen of rots ‘eeuwig’ (naar menselijke maatstaven). De rots of zelfs berg is de zetel van het eeuwige. De Adams Peak

op Sri Lanka is de heilige berg voor christenen, moslims, hindoes en boeddhisten. Een schaalvormige kuil in de vorm van een voet is voor de christenen daar een voetafdruk van de Heilige Thomas, voor de moslims die van Adam, voor de hindoes die van Shiva en voor de boeddhisten die van de Boeddha. De Heiligenberg bij Heidelberg was een cultuscentrum voor Kelten, Romeinen, Germanen, Christenen en – recenter – de nazi's...

De berg is de troon, de grot de schoot van de Grote Godin, en patriarchale goden als Zeus, Dionysus, Mithras en Christus werden uit deze 'schoot' geboren. De drie symboolgroepen van dit eeuwigheidsprincipe van Steen zijn:

- de Steen als tijdwijzer;
- de Steen als zetel en drager van goddelijke krachten; en
- de Steen als *Axis mundi*.

Omdat de Steen of Berg zelf 'eeuwig' is, toont hij ons het vergankelijke van de tijd. Hij wordt een tijd- en kalendersysteem. Zo dragen tal van bergen namen als Mittagsberg, Elferberg, Zwölferberg of Einerkogel omdat de zon op die tijdstippen boven de berg staat. Boven bergen in de Elzas als Großer Belchen, Kleiner Belchen en Elsässer Belchen (tussen Basel, Colmar en Freiburg) kan tijdens de winterzonnewende en de dag- en nachtevening de zon worden 'geschoten'. De naam Belchen is afgeleid van Belenus, een Keltische lichtgod. In dezelfde landstreek kan boven bergen met namen waarin de term 'Blauen' voorkomt de maan worden 'geschoten'. Stenen worden als gedenksteden opgesteld. Toen Laban en zijn broers een contract met elkaar afsloten, beriepen zij zich op stenen als hun getuigen (1 *Genesis* 31: 44-50).

In rotsen worden goddelijke wezens vereerd, zoals het geval is met de Fraubillenstein op het Ferschweiler Plateau bij Trier. De *Lapis niger* ('zwarte steen') was de zetel van de godin Cybele: deze steen werd door de Romeinen op Romulus' graf geplaatst. Zulke 'bezielde stenen' werden door de Grieken *Baitylia* genoemd. Dit woord is verwant met het Semitische Bethel ('Huis Gods').

Het rotsgesteente van steil oprijzende kegelvormige bergen met daarop een aan de aartsengel Michaël gewijde kerk, zoals de Rocher d'Aiguille bij Le Puy, wordt gezien als de Wereldas, net zoals de hindoe in de 'uit licht geboren' (= natuurlijke) *lingam* de Wereldas ziet,

of de mythische Wereldberg in het centrum van de wereld: de berg Meru (India), de Haraberezaiti (Iran) of de Gerezim (Palestina).

De sacrale bouwkunst heeft deze symboliek overgenomen. De Steencirkel van Stonehenge is een volmaakte kalender met behulp waarvan zonsverduisteringen kunnen worden voorspeld. De *Heelstone* fungeerde als markeerpunt voor de zonsopgang bij de zomerzonnewende. In de Egyptische piramiden 'klinkt' de echo van de Wereldberg door: ze worden geacht voor de ziel een ladder naar de hemel te zijn. Zo herkennen we in de hiëroglief voor 'opstijgen' een ziggoerat of trappenpiramide. In Indiaanse zweethutten vormt een met stenen gemarkeerde baan tussen het heilig vuur en het hart van de zweethut een heilige zone die niet mag worden betreden. Stenen belichamen hier een inherente Axis mundi die het Midden van het sacrale bouwwerk verbindt met het element Vuur ('de Geest'). Vanzelfsprekend belichaamt de Steen in de christelijke sacrale bouwkunst het heilige altaar (of Allerheiligste).

Overal zijn Water, Boom en Steen in de sacrale bouwkunst te vinden. De uiterlijke vorm toont de macrokosmos, de innerlijke vorm de symboliek of microkosmos. In de sacrale bouwkunst is het reinigende, verlossende en vruchtbare element (Water) evenzeer aanwezig als het eeuwige, dat de verbinding met het goddelijke (Steen) vormt, net als het menselijk-vergankelijke verbonden is met de hoop op wederopstanding (Boom of Plant).

Het lichaam van God

Boom, Steen en Water belichamen Moeder Aarde, de Grote Godin. Hun gezamenlijke tegenwoordigheid in iedere heilige ruimte verheft deze ruimte tot het lichaam van de godin.

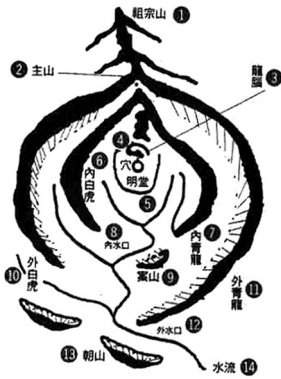
Grotten behoren tot de vroegste sacrale ruimten. Hier is de mens in de schoot van Moeder Aarde. Haar beschermende moederschoot is een van de vroegste ruimte-ervaringen van de individuele mens. In de grot wordt deze prenatale oerervaring voor de mens weer ervaarbaar. Vaak werd gebruik gemaakt van grotten die alleen kruipend toegankelijk waren, waardoor de kinesthetische ervaring van het geboorteproses werd gecombineerd met de ruimtelijke.

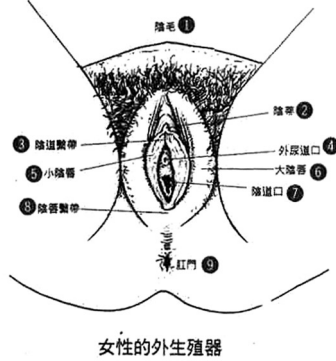
Afb. 2. Handafdrukken als expressie van de bezielde ruimte
(Cueva de las manos (Argentinië)).

De mens werd als het ware ‘teruggeboren’ in het lichaam van de aarde (de religiepsychologie spreekt van *regressus ad uterum*), een terugkeer naar de paradijselijke oertoestand van vóór de schepping. De rituelen die in deze spirituele ruimte werden volvoerd, moesten uiteraard invloed uitoefenen in de door het goddelijke geschapen wereld. Ze creëerden als het ware het contact met de spirituele wortels van de stof. Zo vinden we ontelbare rotstekeningen en -schilderingen in de grotten onder het Ile de France, de Grotten van Lascaux en de Cueva de las manos in Argentinië. Ze getuigen van de rituele dialoog van de mens met de Moedergodin zelf, in wier schoot hij zich bevond (Afb. 2). In de Chinese geomantie, *Feng Shui*, wordt de behoefte om terug te keren naar de prenatale toestand zichtbaar in de zogeheten Yin-Feng-Shui, de geomantie van mausoleums: zulke grafmonumenten werden in het landschap gebouwd op een plaats waar ze volgens de vorminterpretatie ‘in het lichaam’ van de godin rustten. Voor de dode beloofde deze nabijheid tot het goddelijke de wederopstanding, net zoals in het christendom begraafplaatsen rond kerkgebouwen werden aangelegd. Hiervan is vrijwel geen beoefenaar van het patriarchaal geworden Feng Shui zich nu nog bewust.

【龍穴理想模型】

【圖：女性的外生殖器】

女性的外生殖器

風水穴場形勢與女性生殖器官頗為相似，推測風水的根源之一是古老的性的崇拜、女陰崇拜，同時，在物理能量學上也講得通。

Afb. 3. Uit een Chinees Feng Shui-boek: optimale landschapsgeomantie is rechtstreeks afgeleid van het vrouwelijke geslachtsorgaan, als expressie van Moeder Aarde zelf.

Veel bergen dragen namen als Draak, Tijger, Feniks of Schildpad, als verwijzing naar hun vorm. De beeldspraak in een Chinees Feng Shui-boek is echter onmiskenbaar. De mens wilde terugkeren in het lichaam van de aarde, de Grote Godin (Afb. 3 links en rechts). Dit kwam overeen met de bevruchtingsdaad en de latere wedergeboorte.

In aansluiting op dit symbolisch-mythologische verlangen stelde het grondplan van vroege tempelcomplexen het lichaam van de godin voor (Afb. 4). De verering van de Grote Godin, het goddelijk-vrouwelijke, kan op Malta bogen op een traditie die even oud is als de aanwezigheid van de mens op dat eiland. In het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) domineren op Malta in de vormgeving van keramische voorwerpen de kleuren zwart, wit en rood. In de Ghar Dalamfase (5000-4500 v. Chr.) hebben de aardewerken potten een zwart buitenoppervlak, doorbroken door witte zigzaglijnen die water symboliseren. De witte kleur ontstaat door het toevoegen van gipskristallen aan een uit klei bestaande pasta. In de kort daarna volgende Skorbfase (4400-4100 v. Chr.) is rood de dominante kleur op aardewerk.

Zwart, Wit en Rood staan voor de cyclische drievuldigheid van de godin. Rood is de kleur van vruchtbaarheid, bloed, kracht en de aarde; Wit verwijst naar de kosmische heelheid, de spiritualiteit en

de hemel; Zwart is de kleur van de onderwereld, van de chthonische transformatie van dood en wedergeboorte. Nu nog zijn dezelfde kleuren te vinden in de kerken op Malta, vooral de Johanniterkerk en de Sint-Jansokathedraal in Valletta, de Sint-Petrus-en-Pauluskaathedraal in Mdina en de Maria Hemelvaartkathedraal in Rabat/Gozo: zwart, wit en rood marmer!

In de Nieuwe Steentijd wordt de Grote Godin ook vereerd op Malta, aanvankelijk in cultusgrotten als die bij Ghar Dalam of Latnija; alles hier is van haar tegenwoordigheid doordrongen.

Afb. 4. De tempel als belichaming van het goddelijke: de circa vijf- tot zesduizend jaar oude tempelcomplexen op Malta lijken qua vorm op het hier gevonden beroemde, millennia-oude beeld van de Moedergodin.

De zogeheten ‘Tempelperiode’ op Malta duurde van ca. 4100 tot 2500 voor Christus. Deze periode is genoemd naar de megalithische tempelcomplexen waarom Malta zo vermaard is. Een op zichzelf staande beschaving heeft op het nauwelijks 315 km² grote oppervlak van Malta zo’n 20 tot 30 tempelcomplexen gebouwd. Ze vertegenwoordigen de oudste vrijstaande stenen bouwkunst ter wereld: zo’n 2000 jaar ouder dan Stonehenge en 1000 jaar ouder dan de grote piramiden van Egypte.

De kenmerkende vorm van deze tempels bestaat uit drie tot zes ap-

sissen, toegankelijk via een centrale ingang. In de regel werden er twee tot drie tempels in een tempelcomplex gebouwd. Deze tempelcomplexen vormen weer clusters die betrekkelijk dicht bij elkaar zijn gelegen. Vermoedelijk werden deze clusters van tempelcomplexen door verschillende stammen of clans gebouwd. De vorm van de tempels op Malta doet sterk denken aan de zittende (later staande) beeldjes van de Moedergodin die herkenbaar zijn aan hun buitenproportionele buste en onderlichaam (*Fat Ladies*). Sommige archeologen zien dat als een toevaligheid. De gewoonte om het menselijk (of in feite goddelijk) lichaam als vorm voor een sacraal bouwwerk te kiezen, is echter wijd en zijd verbreid, zoals ik nog nader zal aantonen. Dus is het niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk dat de godsvoorstelling maatgevend was voor de vorm van de tempel.

Overigens kon deze vorm alleen van binnenuit worden ervaren, omdat deze tempels – zoals uit gevonden maquettes en ook verfresen blijkt – voorzien waren van een dak en bovendien gevuld waren met steenhopen in de tussenruimten. Anders gezegd, de godin werd bij het betreden van de tempel niet ‘gezien’, maar ervaren. De ingang was hier de vulva – het ‘geboortekanaal’. Net als voorheen in het landschap was het binnengaan van de tempel het omgekeerde geboorteprocés: de mens keerde terug in het lichaam van de godin. Het interieur van op zijn minst een paar tempels was geverfd met rode oker, als symbool van de wedergeboorte en de vruchtbaarheid. Nog spannender is de landschappelijke situering van de tempels. Ze bevinden zich zonder uitzondering bij goede, vruchtbare landbouwgrond (dat was de grond althans in de Tempelperiode) en ook zijn ze allemaal op het hoogste punt van de naaste omgeving gebouwd, dat wil zeggen meestal niet op de top, maar op een helling. De ingang kijkt uit op het ‘dal’. De in de tempelvorm tegenwoordige godin presenteert haar vulva aan het dal: zij ‘baart’ vruchtbaarheid!

Ook nu weer is de samenhang met bronnen duidelijk. Zelden ligt een tempel meer dan 500 meter van een *nu nog bestaande bron* en vaak nog dichterbij.

Nog duidelijker wordt de symboliek van de tempel als het lichaam van de godin in de zogeheten ‘Dubbelgodin van Xaghra’: twee matrones (*Afb. 5*) zitten op een bank die doet denken aan het bed van de beroemde *Slaper* uit het Hypogeum op Malta. Hun brede heupen gaan schuil

Afb. 5. De zogeheten 'Dubbeldgodin van Xaghra/Gozo'.

onder rokken. De plooien erin zijn U-vormig en hebben dubbele strepen – als symbolen voor de zwangerschap. Bij hun voeten liggen eieren, dus eveneens symbolen voor vruchtbaarheid en wedergeboorte. De linkse matrone houdt een beeldje in de hand dat lijkt op de gevonden beeldjes van de Moedergodin; de rechtse matrone houdt een vat in de handen. Haar hoofd ontbreekt. Er zijn talloze beelden zonder hoofd gevonden, maar dat komt niet doordat het per ongeluk afgebroken is. Meestal bevindt zich tussen de schouders een uitholling voor het hoofd, dat met een stift op zijn plaats kon worden gehouden, zoals de gaatjes bewijzen. Kennelijk kon het hoofd na ritueel gebruik worden verwisseld, er weer op gezet respectievelijk weggehaald worden.

De linker figuur van de 'dubbeldgodin van Xaghra' belichaamt dus de vruchtbaarheid en het leven. Haar aanwezige hoofd staat voor de individualiteit die alleen een lichamelijk bestaan kan schenken. Het beeldje in haar handen is een symbool voor haar lichamelijkheid. De rechtse matrone heeft geen hoofd: waar zij individueel voor staat (het leven, de lichamelijkheid) is verdwenen. Daarom houdt ze een leeg vat in haar handen, als symbool van het onstoffelijke, een soort urn. Het vat staat voor de dood, voor gene zijde. Leven en dood delen de zitbank. Ook in de beroemde Hagar Qim zijn nissen gevonden die nog iets van de afdruk van twee naast elkaar geplaatste beelden van godinnen tonen: de dubbeldgodin van dood en leven. Dit principe van de dubbeldgodin komt ook in de bouw van de tempel tot uiting. Opmerkelijk vaak werden twee tempels direct naast elkaar gebouwd, soms ook

met een derde tempel op korte afstand. In de tempelcomplexen van Ggantija, Skorba en Ta Hagraat heeft de linker tempel een 'hoofdapsis', maar de rechter tempel niet. Net als de dubbelgodin van Xaghra, die in de nabijheid van de tempels van Ggantija is gevonden, stellen de tempels het godinnenpaar voor dat mogelijk leven en dood belichaamde. Later zullen we zien dat dit polariteitsbeginsel ook in de oriëntatie van tempels een belangrijke rol heeft gespeeld.

Aan dit voorbeeld van vroegste tempelarchitectuur is te zien dat de symbolische lichaamsvorm van de hier vereerde godin tot uiting is gebracht in de vorm van de tempel.

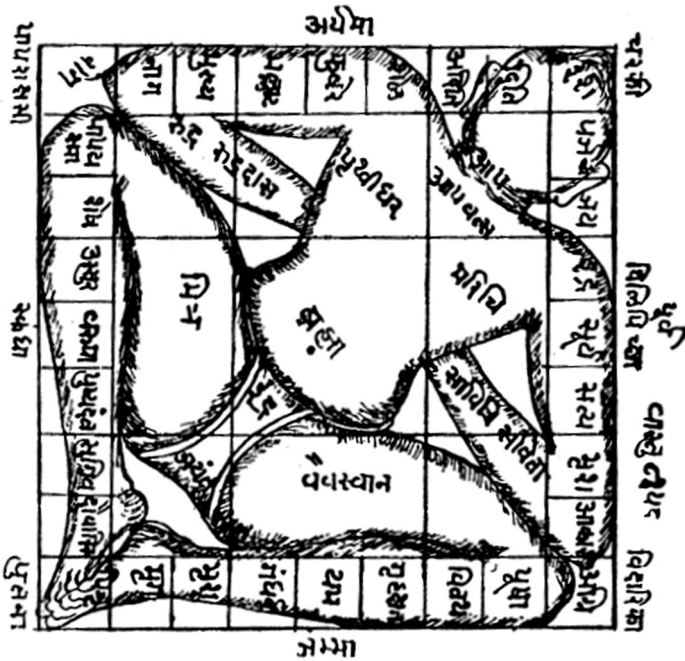
Nu richten we onze blik op India. Tot in onze tijd zijn hier bouwkundige principes en mythen blijven bestaan die ooit in verwante vormen vermoedelijk ook in Europa in acht werden genomen. De Indiase mythologie zegt:

Ooit hebben de goden iets ontdekt dat zich tussen hemel en aarde dreigde te dringen om ze te scheiden. Zij herkenden het, stortten zich erop en grepen het. Zij wierpen het met het gezicht omlaag ter aarde. Zij noemden het Vastu Purusha.

Deze mythe is de oermythe van de menselijke bewustwording en de menselijke scheppingsdaad: de mens ervaart een 'iets' dat onafhankelijk van hem bestaat. Dit 'iets' dreigt hemel en aarde – geest en stof – van elkaar te scheiden en de mens daarmee te verstoten uit de paradijselijke zijnstoestand. Om dit te voorkomen wordt het 'gegrepen' ('begrepen') en gefixeerd in ruimte en tijd. De naamgeving staat uiteindelijk borg voor de (magische) greep op dit numineuz 'iets'.

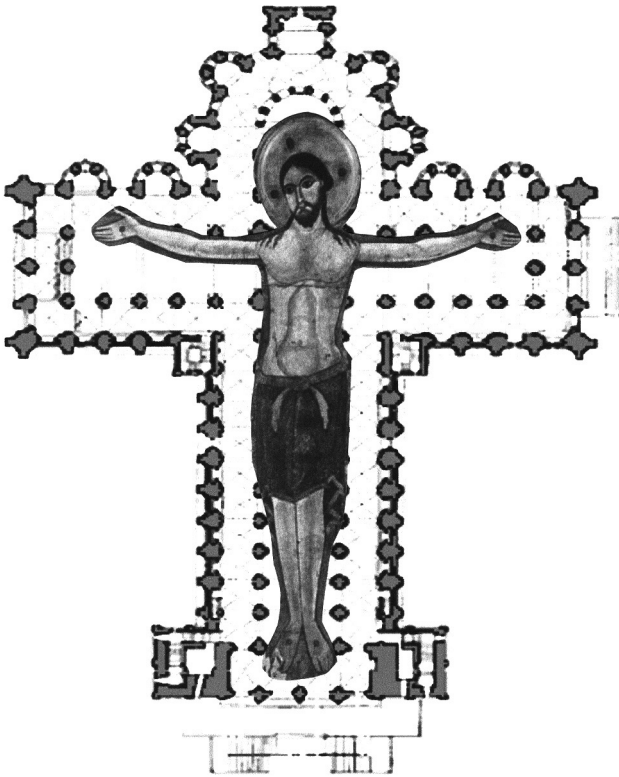
De Vastu Purusha-mandala (Afb. 6) moet worden gezien als een op de rug liggend lichaam dat is ingepast in een raster. De afzonderlijke rechthoeken en vierkanten worden *pada's* genoemd en worden geacht door verschillende godheden te worden bezet. In het centrum, de 'navel', rust Brahma, de hoogste scheppende God.

De Vastu Purusha-figuur is, hoewel ze van buitenaf gezien rechthoekig is, het goddelijk lichaam dat het exterieur van de tempel toont. Tot op de huidige dag worden volgens dit model tempels en soms zelfs steden gebouwd: de tempel als lichaam van God.

Afb. 6. De Vastu Purusha-mandala: voorbeeld voor Indiase bouwkunst en stadsplanni

In omgekeerde zin noemde Jezus het menselijk lichaam een tempel Gods. Is het dan verwonderlijk dat ook onze kerken, met name die met een hoofdschip en dwarsbeuken, dus met een kruisvorm, naar het 'lichaam van Christus' zijn gebouwd? Het schip van de kerk staat voor de gedaante van Christus en daarmee voor de weg naar verlossing – zoals wordt weergegeven door de gewelfschildering van de Michaelskirche in Bamberg (Afb. 7). Bovendien zien we in het koorgedeelte van veel kerken zelfs een knik in de As (Afb. 88a en 88b). Dit betekent dat schip en koor niet in één lijn staan. Dit komt symbolisch overeen met het hoofd van Christus dat na zijn sterven opzij hing. De meeste crucifixen tonen Christus in deze houding. Overigens is de knik, zoals we nog zullen zien, niet alleen van symbolische aard. In zeldzame gevallen is de knik het gevolg van een bouwkundige fout, zoals onzinnig genoeg in veel kerkgidsen te lezen staat.

Afb. 7. De kerk als Corpus Christi.

De sacrale ruimte weerspiegelt uiterlijk (qua vorm) of innerlijk (in symbolische zin) het goddelijk lichaam, of – maar dan heel abstract – het mythische wereldbeeld van een beschaving. Door het betreden van het goddelijk lichaam gaat de mens tevens het eigen innerlijk binnen. De scheiding van hemel en aarde – zoals in de Indiase mythologie beschreven – wordt op deze manier opgeheven.

Het drievuldige lichaam van het goddelijke

In de prehistorie van de menselijke beschaving werd de *Magna Mater* of Grote Moeder vereerd. De ontwikkeling van de mens en de menselijke gemeenschap lopen als het ware parallel. Wat de foetus in de

prenatale fase en de boreling in de eerste weken ervaart, is de moeder. Alles komt van haar en alles gaat naar haar. In die zin heerste er in de menselijke prehistorie van ca. 2500-1500 v. Chr. (al naargelang de geografische ligging) volgens veel onderzoekers een soort matriarchaal 'oermonotheïsme'. De tempels van Malta (ca. 3600 v. Chr.) hebben we al leren kennen als voorbeelden van de sacrale bouwkunst uit die periode. Zoals echter het christelijke monotheïsme in latere tijden het dogma van de drievuldigheid bedacht (in feite niet meer dan een patriarchale afspiegeling van matriarchale filosofieën), ontstond ook in het matriarchaat een opsplitsing van de Grote Godin in drie wezensaspecten met ieder een eigen naam. Abstract werden ze meestal weergegeven door een van de drie kleuren waarmee we al kennis hebben gemaakt: de Zwarte, de Witte en de Rode Godin. De Witte Godin belichaamt de eerste scheppingsimpuls, het eerste principe van kosmische aard. De Rode Godin staat voor levensenergie, seksualiteit en vruchtbaarheid en de Zwarte Godin belichaamt de transformatieve energie, het *Stirb und Werde* en het transformatieproces.⁵

Afb. 8a: De Heilige Barbara met de Toren als attribuut (de Wereldas); 8b: de Heilige Margarita met de Draak als attribuut (de As); 8c: de Heilige Catharina met het Rad als attribuut (het midden).

Ook deze vrouwelijke drievuldigheid is in aangepaste vorm terug te vinden in het christendom. We herkennen haar in de *Drie heilige maagden*: Barbara (Wit; Afb. 8a), Margarita (Rood; Afb. 8b) en Catharina (Zwart; Afb. 8c). Deze heiligen zijn herkenbaar aan hun attribuut: Barbara heeft de Toren, Margarita de Draak en Catharina het Rad.